

TÜRKÇE VE KÜRTÇE MEM U ZİN İLE FUZULİ'NİN LEYLİ VÜ MECNÛN MESNEVİSİNİN MUKAYESESİ

Nâmık AÇIKGÖZ*

ÖZET

Bu çalışmada Türkçe ve Kürtçe Mem u Zin mesnevisi ile Fuzûlî'nin Leylî ve Mecnun mesnevisi tahkiye özellikleri açısından karşılaştırılacaktır.

Anahtar Kelimeler: mesnevî, Mem u Zin, Leyli vü Mecnun

THE COMPARİSON OF TURKISH AND KURDISH MEM U ZIN AND FUZULİ'S LEYLİ VÜ MECNUN

ABSTRACT

In this study, we are going to compare Mem u Zin (in Turkish and Kurdish) with Fuzuli's Leyli vü Mecnun according to recount characteristics.

Key Words: mathnawi, Mem u Zin, Leyli vü Mecnun

Mem u Zin mesnevisi, tahkiyevî bir metin olarak eski bir Mem-i Alan (Alanlı Mem) adlı bir halk hikâyesine dayanmaktadır. Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinde yaygın olan bu halk hikâyesi, 1695 yılında Ahmed-i Hânî, 1730 yılında da Bitlisli Ahmed Fâik tarafından mesnevi şeklinde kaleme alınmıştır. Ahmed-i Hânî'nin eseri 1968 ve 1975 yıllarında M.Emin Bozarlan; Ahmed Fâik'in eseri ise 1969 yılında Sırrı Dadaşbilge tarafından Lâtin harfleriyle ve günümüz Türkçesiyle beraber neşredilmiştir. Ahmed Fâik'in eserinin yazma nüshasında baştan eksik sayfa veya sayfalar vardır. Ahmed-i Hânî'nin eserinin neşrinde ise bazı beyitler atlanmıştır. Ahmed-i Hânî'nin eseri 2364, Ahmed Fâik'in eseri ise 1056 beyitten oluşmuştur. Her ikisinin vezni de "Mef'ülû mef'ülûn fa'ülûn" dür.

Ahmed-i Hânî'nin eseri, münâcât, na't, sebab-i te'lif, dibâce ithaf, kabile tasviri, gerçek aşk hakkında mülâhazalar, esas hikâye ve hâtıme bölümleriyle, bir mesnevide bulunması gereken bütün özellikleri ihtiva eder. A.Fâik'in eserinin baş kısmı eksik olduğu için, asıl hikâyeden önceki kısımlar hakkında fikir yürütmek mümkün olmamıştır. Ne yazık ki Sırrı Dadaşbilge'nin elinde bulunan ve bizim de ulaşma imkânı bulamadığımız bu nüshadan başka bir nüshasıyla ilgili her hangi bir bilgimizin olmadığı Ahmed Fâik'in eserinin, sebab-i telif kısmının ortaya çıkması, bu iki eser arasında yapılacak mukayeseye ciddi katkılarda bulunulması konusunda önemli olacaktır.

İKİ MEM U ZİN HİKÂYESİNİN MUKÂYESESİ

Birisi Kürtçe, diğeri de Türkçe olan bu iki hikâyenin genel özelliklerinin mukâyesesiyle, Kürtçe hikâyenin Türkçe hikâyeye ne kadar tesir ettiği ortaya çıkacaktır.

Kürtçe Mem u Zin'de Ana Hatlarıyla Vak'a

Botan Beyi'nin Zin ve Sıti adlı iki kızı; vezirinin Tacdin, Divan katibinin de Mem adlı bir oğlu vardır. Bir nevruz töreni esnasında Tacdin, Sıti'ye, Mem de Zin'e aşık olur.Tacdin ile Sıti evlenir. Mem ile Zin'in evlenmesine Beyin kapıcısı Bekir türlü hilelerle engel olur. Mem ve Zin, birbirlerinden ayrı ve çeşitli acılarla dolu günler geçirmektedirler. Fakat iki âşık, Tacdin'in de yardımıyla zaman zaman buluşurlar. Bekir, Beyi Mem'e düşman edip Mem ile Zin'in evlenmesine engel olmak üzere, Bey'i Mem'e karşı kıskırtır. Mem ile Zin'in aşkını Mem'e itiraf ettirmek üzere bir satranç oyunu düzenlenir ve Mem, Zin'i sevdiğini Bey'e itiraf

* Prof. Dr., Muğla Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, MUĞLA.

eder. Bey Mem'i hapse attırır. Zin bayılır. Dadı ve Sıti, Mem'e affedildiğini söylerler. Fakat Mem zindanda ilâhî aşkı tatmıştır ve bu aşkla ölür. Tacdin, o kızgınlıkla Bekir'i öldürür. Mem ile Zin aynı mezara konur ve Bekir'in cesedi ayak uçlarına gömülür.

Bir vakit sonra, Mem ve Zin'in mezarlarının başından servi ve çam ağacı çıkar ve birleşeceklerken, Bekir'in mezarından çıkan ardıç ağacı aralarına girer.

Türkçe Mem u Zin'de Ana Hatlarıyla Vak'a

Zin'in evlenmelerine Beko (Bekir) 'nun engel olması bu evliliğe engel olmak için baş vurulan hileler, satranç oyunu düzenlenmesi, Bey'in Mem'i hapse attırması; Mem'in hapiste ilâhî aşkı bulup ölmesi, arkasından Beko'nun öldürülmesi ve Zin'in de ölüp Mem ile aynı kabre konması; Tacdin'in Beko'yu öldürmesi ve Mem'in mezarının yanına gömülmesi metin halkaları ve sıralanışları Kürtçe Mem u Zin ile aynıdır. Sadece, Türkçe Mem u Zin'de âşıkların ölümünden sonra, gençleri Yahya adlı birisinin, rüyasında, Mem'i cennet ülkesinin padişahı, Beko'yu da kapıcısı olarak görmesi farklılığı vardır.

Şahıs kadroları

Kürtçe Mem u Zin'de, Botan Beyi Zeynidin, Zin, Sıti, Mem, Tacdin ve Bekir vak'anın esas kahramanlarıdır. Dadı (Hayzebün), Çeko (Çâker) ve Arif (bu ikisi Tacdin'in kardeşleridirler) ikinci dereceden yönlendirici şahıslar olarak karşımıza çıkarlar. Vak'a içinde, Bey'in oğlu Girgin, elçi, büyücü, nedimeler, hizmetçiler, askerler ve Mahkûmlar, dekoratif unsurlar olarak yer alırlar. Vak'a kuruluşunda, Bey ve Bekir olumsuz rol ile karşı gücü oluştururken, diğerlerinin tamamı tematik gücü oluştururlar.

Türkçe Mem u Zin'de de aynı şahıs kadrosu mevcuttur. Her iki mesnevide de, şahısların özellikleri aynıdır. Yalnız, Kürtçe Mem u Zin'de Mem ve Tacdin'in babaları da, meslekleriyle beraber zikredilirken, Türkçe Mem u Zin'de bu yer almaz.

Mekan Tasviri

Her iki hikâye de, coğrafya itibariyle Güneydoğu Anadolu'da geçer; özel ve adı bilinen mekan olarak da, Botan ve Cizre şehirleri, Cudi dağı ve Dicle nehri zikredilir.

Dar mekânlar açısından, Bey'in konağının bahçesi, konak zindan gibi yerler tasvir edilir.

Demek ki, her iki mesnevinin de geçtiği mekân aynıdır.

Zaman

Her iki mesnevinin vakasının oluş zamanı hakkında, metinde doğrudan ip ucu bulunmamaktadır. Ancak, Kürtçe Mem u Zin'de geçen "kahvehane" kelimesinden, Ahmed-i Hânî'nin, olayı, en azından 16.asrın ikinci yarısında geçmiş gibi kabul ettiğini anlamak mümkündür. Çünkü kahve ve kahvehane geleneği Anadolu'da 1553-1555 yıllarında başlamıştır. Her iki eserde de, vak'a zamanı, kronolojik zamana paralel olarak gelişir. Gençlerin birbirlerini görmesiyle başlayan vak'a, Zin'in ölmesiyle sona erer. Her iki eserde de vak'a zamanının bir veya bir buçuk yıl olduğu anlaşılmaktadır.

Mesnevilerde, akşam, sabah, gündüz ve tan vakitleri tasvirleri, kişilerin ruhî özelliklerini aksettirecek bir şekilde yapılmıştır.

Mesnevilerin Sosyal Zeminleri

Türkçe ve Kürtçe Mem u Zin mesnevileri, sosyal zemin itibariyle, şehirlerde yerleşmiş kabile veya aşiret toplumlarına dayanmaktadırlar. Bu aşiretin teşkilatlanmasında geleneğe paralel bir durum vardır: Bey ve ailesi, yönetime katılan yardımcı ve yönetilenler. Kürtçe Mem u Zin'de geçen, divan, kapucu, subaşı ve mehter gibi yönetimle ilgili terimler Türkçe Mem u Zin'de zikredilmez.

Her iki eserin de geçtiği sosyal muhit, sünni Müslüman akidelerin geçerli olduğu bir yapı özelliği gösterir. Buna, mesnevilerde kullanılan âyet ve hadisler

delil olarak gösterilebilir.

Dil ve Üslup

Kürtçe Mem u Zin, zaman zaman Farsça intibamı uyandıracak bir dil özelliği taşır. Ahmed-i Hânî, eserinin Kurmanç ağzıyla yazıldığını söyler. Fakat, eserde, 25-30 fiil ve bir o kadar da edat ve diğer unsurların dışında, kelime hazinesi Farsça ve Arapça unsurlarla doludur.

Türkçe Mem u Zin, asrında geçerli olan bir dille yazılmıştır. Zaman zaman Arapça ve Farsça kelime kullanımının arttığı görülürse de, eserin dili oldukça sade bir Türkçedir.

Her iki metinde de, doğrudan anlatım tekniği hâkimdir; ancak, zaman zaman olayların yoğunluk kazandığı ve gerilimin arttığı sahnelerde, dolaylı anlatımın da yoğunlaştığı görülmektedir.

Yapı Mukayesesi

Klâsik Mesnevîlerin yapı özelliklerinden birisi olan ve esas hikâyeden önce yer alan kısımlar, Türkçe Mem u Zin nüshasında, yaprakların kopmasından dolayı bulunamadığından, bu kısmın bir mukayesesini yapmak imkânsızdır. Fakat esas hikâye kısmında, pek çok yapı özelliği birbirine benzemektedir. Her iki mesnevîde de, bölüm başlıkları bulunmakta ve bu başlıklar bir nevi, o bölümün özeti mahiyeti arz etmektedir. Her iki mesnevîde, dinleyici huzurunda okuma amacıyla yazıldığı için, zaman zaman, dinleyenlerin dikkatlerini tazelemek üzere, sâkiye hitap beyitleri vardır ve bu beyitler, ekseri hikemî özellik taşır. Bu beyitlerde yazar, okuyucunun ağızından sâkiye hitap ederek dünya, aşk, feleğin vefasızlığı gibi konulara temas eder.

Bir yapı özelliği olarak, vak'a kuruluşu ve metin halkalarının sıralanışında, paralel zaman veya birbirini takip eden zincirleme zaman dizilişi, her iki mesnevîde de aynıdır. Bu iki mesnevînin yapı itibarıyla ayrıldıkları tek nokta, duygu ve heyecanın arttığı anlarda, Türkçe Mem u Zin'de gazel tarzında şiirlere müracaat edilmesidir. Ahmed Fâik'in hâle münâsip olarak araya yerleştirdiği ve vak'a bütünlüğünü bozmayan bu gazellere veya buna benzer bir yapı özelliğine Ahmed-i Hânî'nin eserinde rastlanmaz.

MEM U ZİN İLE LEYLÎ VÜ MECNUN MUKÂYESESİ

Leylî vü Mecnûn mesnevisinde vak'a Kays'ın doğumu ile başlar. Kays okula gider ve Leylâ ile karşılaşır. Aralarında bir aşk doğar. Bunu, Leylâ'nın annesi olumsuz bir şekilde karşılar. Leyla okuldan ayrılır ve "Mecnûn"adıyla anılmaya başlayan Kays üzülür. İki aşık, bir gün çemездa karşılaşır. Mecnûn çöllere düşer. Babası derman olur ümidiyle Kabe'ye götürür. Fakat Mecnûn, Allâh'tan derman değil, aşkını arttırmasını diler. Mecnun çöle döner. Vahşî hayvanlarla dost olur. Leylâ ile İbn-i Selam evlendirilmek istenir. Nevfel iki genci birbirlerine kavuşturmak ister ve hatta Nevfel'in askerleri ile Leyla'nın babasının askerleri savaşır. Bu savaşta, Mecnûn, sevgilisinin babasının ordusunun galip gelmesini ister. Mecnun dilenci ve kör kılığında Leylâ'ya gelir. Leyla İbn-i Selâm ile evlenir. Devreye Zeyd girer. Babası, oğlunu ikna etmek için çöle gelir; başaramaz geri döner ve ölür. Zeyd iki genci birbirlerine kavuşturmak için gayret sarf eder. Bu arada İbn-i Selâm ölür. Leyla, bir kervanla giderken yolda perişan birisine rastlar ve onun Mecnûn olduğunu anlar. Mecnûn artık Leylâ'nın aşkından da öte bir aşkı tatmıştır, Leylâ'ya karşı müstağnidir. Bir müddet sonra Leylâ ölür. Bunu duyan Mecnun, Leylâ'nın mezarının başına gelir ve o da ölür. Zeyd rüyasında, Leylâ ile Mecnun'un cennette birbirlerine kavuştuklarını görür.

Vak'a ve şahıs Kadrosu Mukayesesi

Mem u Zin'de esas vak'a, Mem ile Zin'in aşkı etrafında kurulu ise de, Tacdin ile Siti'nin evlenmeleri olayı eserin başında önemli bir yer tutar. Leylî vü Mecnûn'da bu tür bir metin halkaları dizisi yoktur. Mem u Zin'de evlenmeye

karşı olan Bekir veya Beko'dur; Leylî vü Mecnûn'da ise Leyla'nın ailesidir. Mem'e yardımcı olan şahıslar, Zin'in dadısı, Tacdin, Arif ve Çeko (Çaker)' dir. Mecnûn'a yardımcı olanlar, Nevfel ve Zeyd'dir. Tacdin ve Nevfel, sosyal statü itibariyle, birbirlerine benzerler. Tacdin de yönetici sınıftandır, askerleri olduğuna göre Nevfel de yöneticidir. Müellifler, halledilmesi zor bir işin olumlu sonuca ulaşması için, yönlendirici şahıslar olarak, sosyal statüsü olan ve yapıcı güce sahip şahısları tercih etmişlerdir.

Leylî vü Mecnûn'da, sevilen kız (Leylâ) bir başkasıyla evlendirilerek gerilim arttırılmıştır, Mem u Zin'de bu tür bir kurgu sergilenmemiştir.

Leylî vü Mecnûn'da, Mecnûn'un babası, zaman zaman yönlendirici şahıs rolüyle görülürken, Mem u Zin'de yönlendirici şahıs, Zin'in babası olan Bey'dir. Mem'in âilesi vak'a boyunca hiç görülmez.

Zin'e kavuşamayan Mem, Cudi dağına gider, Mecnun ise çöllere. Her iki âşık da aşklarının olumsuz seyretmesi sebebiyle, kendilerini tabiate atarlar ve yalnızlığı tercih ederler. Bu bir nevi, toplumdan kaçış ve tabiata dönüş psikolojisidir. Her ikisindeki pastoral atmosfer aynıdır.

Mecnun'dan uzak günlerinde, arkadaşlarıyla fakat çoğu zaman yalnız başına çemenzarda inzivaya çekilen Leyla gibi, Zin de derdini dadısı Hayzebûn, kardeşi Siti ile paylaşır; bir gece de mum ile dertleşir.

Mem, Zin'e kavuşmak için Bekir ve Bey ile mücadele ederken, Mecnun pasif bir direniş içindedir, Mecnun adına Nevfel mücadele eder.

Mem bir başkasıyla evlenmez, Leylâ İbn-i Selam ile evlenir. Mem, Bey tarafından cezalandırılmak üzere zindana atılır; yani bir başkası tarafından cezalandırılır; Mecnun ızdıraba taliptir; kurtarmak isteyenlere karşı direnir; çöl tercihi kendisininindir. Mem'in cezalandırılma süresi sınırlıdır; Mecnun kendisine sınır koymamıştır. Ne var ki her iki âşığın da sonu ölümdür, sevdiklerinin de... Ancak, Leylî vü Mecnûn'da kadın kahraman önce ölür, Mem u Zin'de erkek kahraman... Her iki mesnevide de, erkek kahramanlar, ölmeden önce, mecazi/beşerî aşktan hakikî ilâhî aşka geçerler.

Mem u Zin mesnevilerinde, iki âşığın ölümden sonra öbür dünyadaki hayatlarıyla ilgili bilgiler vardır. Leylî vü Mecnûn'da da aynı durum Zeyd'in rüyası ile anlatılır. Gençlerin ölümlerinden sonraki durumları, Türkçe Mem u Zin ile Leylî vü Mecnûn' de, ortak motif olan rüya ile anlatılmıştır.

Yapılarının Mukayesesi

Her iki metin de klasik mesnevi şekliyle yazılmıştır ve vezinleri aynıdır: Mef 'ülü me fâ'ilün fa'ülün.

Ahmed-i Hanî'nin eserinin nüshası tam olduğu için, klasik bir mesnevi olarak Leylî vü Mecnun ile mukayese edilirken, esas hikayeden önceki kısımları bire bir karşılaştırmak mümkündür. Her iki mesnevide de, klasik edebî geleneğin belirlediği dinî muhtevalı kısımlar, sebep-i te'lif gibi fasıllar mevcuttur. Bu kısım ve fasıllarda, her iki mesnevide de muhteva birbirine yakındır.

Türkçe ve Kürtçe Mem u Zin'lerde ve Leylî vü Mecnun'da, her metin halkasının başında yer alan mensur başlıklar, o kısmın bir cümlelik özeti gibidir. Leylî vü Mecnun'da bu başlıkların secili olması, Mem u Zin'den ayırıcı bir özelliktir.

Mem u Zin ile Leylî vü Mecnûn'un yapı birliği arzettiği bir diğer özellik de sâkiye hitap kısımlarıdır. Gerek Türkçe Mem u Zin'de ve gerekse Kürtçe Mem u Zin'de, tıpkı Leylî vü Mecnun'da olduğu gibi, vak'a arasında, okuyanın sâkiye hitap kısımları vardır. Bu beyitlerin, metnin topluluğa okunması esnasında, dinleyicilerin dikkatlerini tazelemek üzere söylendiği yukarıda belirtilmişti. Müellifler, bu beyitlerde, dünyanın faniliği aşkın mahiyeti, insanların tabiatı, içkinin özellikleri gibi konularda hikmetli sözler sarf ederler.

Leylî vü Mecnûn'da, metin halkalarının sonunda bulunan "Temâmî-i

Sühan" başlıklı beyitler, Mem u Zin'de yoktur.

Ahmed Fâik'in Mem u Zin'i ile ortak yapı özelliği gösteren gazeller, Ahmed-i Hânî'nin eserinde görülmezler. Fuzulî de, Ahmed Faik de, duygu ve heyecanın yoğunlaştığı, ayrıca gerilim unsurunun arttığı yerlerde olayı, mesnevi üslubuna göre daha yoğun ve imaj dünyası daha zengin olan gazelle anlatma yoluna giderler. Ahmed-i Hânî bunu yapmaz. Bir açıdan, anlatma probleminin bir özelliği olan bu tercih, gazellerin başlı başına bir bütünlük arz etme özelliğiyle beraber vak'a akışı içinde organik bir bütünlük arz ettiği için, karşımıza bir yapı unsuru olarak da çıkmaktadır.

Türkçe Mem u Zin ile Leylî vü Mecnûn'daki gazellere örnek olmak üzere, ölüm sahnesinde söylenen gazelleri verebiliriz:

Leylâ öldüğünde, Mecnûn, onun kabri başında şu beyitle başlayan gazeli söyler:

Yandı cânım hicr ile vasl-ı ruh-ı yâr isterem
Derd - mend-i firkatem dermân-ı didâr isterem

Mem öldüğünde, Zin şu beyitle başlayan gazeli söylemiştir:

Andelîb-i rûhumuz gülzârın eyler ârzû
Perr ü bâlin açdı can dildârın eyler ârzû

Dikkat edilirse, her iki âşık da, ölen sevgililerin arkasından, ona kavuşmak istemektedirler. Fuzulî, bunu "istemek" fiiliyle dile getirir, Ahmed Faik "arzu eylemek" ile. Her ikisinde de, klâsik Türk şiirinde en çok kullanılan kafiyelerden biri olan **-ar** kafiyesi kullanılmıştır.

Hikâyelerin Sosyal Zemini

Leylî vü Mecnûn ve Mem u Zin hikâyelerinin her ikisi de aşiret/kabile geleneğinin yaşandığı sosyal zemine dayanmaktadır. Yalnız, Leyli vü Mecnun hikâyesi, Arabistan çöllerindeki göçebe bir kabile hayatını aksettirirken, Mem u Zin, Güneydoğu Anadolu'da şehre yerleşmiş bir kabile hayatına dayanır. Fakat yerleşik de olsa, göçebe de olsa, her iki kabilenin yönetim şekilleri, sosyal münasebetleri ve değer yargıları aynıdır ve her iki hikâyeye de monark merkezlidir.

Anlatma Problemi Mukayesesi

Fuzulî, eserinde hâkim anlatıcı olarak bir üçüncü şahsı kullanır:
Dihkaan-ı hadîka-i hikâyet Sarrâf-ı cevâhir-i rivâyet

Ma'nâ çemeninde gül dikende
Söz riştesine güher çekende

Kılmış bu revîşde nüktedânlık
Gül-rîzlik ü güher-feşânlık

Buna göre, anlatan veya aktaran Fuzulî'nin kendisi değil, bir üçüncü şahıstır. Aynı durumu Ahmed Fâik'in eserinde de vardır:

Nakl eyledi nâkilân-ı esrâr Bu kıssayı râviyân-ı ahbâr.

Ahmed-i Hânî'de de benzer bir durum vardır. O da eserin kaynağı olarak Mem-i Alan hikâyesini her ne kadar zikretmeyip, hikayenin orijinal haliyle kendisine ait olduğunu iddia etse de (s.76-77), esas hikayeye geçtiği kısımda:

Nakkâşe sahîfeye hikâyet
Nakkâde sebîkeye rivâyet

Keşâ bı vı terh-i resm ü âyîn
Le da bı vi terz-i derb ü tezyîn

Go: Pâdişâhek zamâne sâbık
Ra bu di hıkûmeta xwe fâik

“Hikâye sayfasının yazıcısı, rivayet tablosunun eleştiricisi, şu planla resim ve tablo çizdi, şu tarzda kalıbı bastı ve süsledi. Dedi ki: Geçmiş zamanda bir padişah, çıktı, hükümdarlığında üstün olarak” (s.80-81)

Her iki mesnevide de, anlatma problemi, dinleyici huzurunda okunan halk hikâyelerindeki anlatma problemi ile aynıdır. Halk hikâyelerinde de, hikâyesini anlatmaya başlayan kişi, sözlerine, “Nâkilân-ı asar ve râviyân-ı ahbâr şöyle rivayet iderler kim...” klişe cümlesi ile başlar.

Sebeb - i Te’lif Mukayesesi

Fuzûlî, eserini, Anadolu’dan gelen şairlerin, Türkçe’de mükemmel bir Leyli vü Mecnûn hikayesi olmadığını söylemeleri üzerine kaleme aldığını söylerse de asıl amacının hakikat talebiyle tuttuğu mecaz yolunda, efsane bahanesiyle sırlarını açıklamak olduğunu; bu yüzden Leyla ve Mecnûn’un dilinden kendi derdini anlatmak olduğunu şöyle söyler.

Tutsam taleb-i hakikatde râh-ı mecâz
Efsâne bahanesiyle arz etsem niyâz

Leyli sebebiyle vasfin etsem âgâz
Mecnûn dili ile etsem izhâr-ı niyâz
(s. 18)

Ahmed-i Hânî de eserini benzer bir sebeple kaleme aldığını şöyle söyler:

Şerha xeme dil bı kim fesâne
Zine ü Meme bı kim bahâne

“Zin ve Mem’i bahane ederek gönüldeki derdin şerhini kılayım” (s.72-73)

Ahmed Fâik’in eserinin baş kısmı elde olmadığı için yazış sebebi mukayesesi yapma imkanı bulunamamıştır.

Örnek Metin Mukayesesi

Türkçe ve Kürtçe Mem u Zin ile Leyli vü Mecnun arasında, metin mukayesesi yapılarak müşterek ve farklı taraflarını belirlemek gerekir.

Önce Türkçe ve Kürtçe Mem u Zin’den bir bölümün mukayesesini yapalım. Mukayesesi yapılan bölüm, Mem ile Zin’in, Bey’in konağında buluştuklarında, avdan dönen Bey’in konağına gelmesiyle, Mem ile Zin’in güç durumda kalmaları karşısında, Tacdin’in evini yakması sahnesidir.

Ahmed-i Hânî, bu sahneyi 24 beyitle, Ahmet Faik ise 29 beyitle anlatmıştır. Her iki müellif de, metin halkasının başında, durumun vehâmetini sezen Tacdin’in hayretini ifade eden bir beyit söylemiştir. Arkasından, durumu, etrafındaki diğer şahısların ve bilhassa Bey ve Bekir’in sezmemesi için Tacdin’in gizlice Mem’e ne olduğunu, her iki şair de “işaret, muamma; remz îmâ” kelimeleri ile sorduğunu belirtirler.

Takip eden beyitlerde, her iki şâir de Mem’in cevap olarak, hırka ve abasının altından bir şey gösterdiğini ve bunun bir saç olduğunu söyler. Ahmed-i Hânî bu saç, Tatar miskine ve boncuklu yılan başına; Ahmed Fâik ise sadece yılan benzettir. Ahmed-i Hânî, bu beyitten sonra, Tacdin’in duruma vâkıf olmasını anlatan bir beyit söyler; Ahmet Fâik’te bu yoktur. Her iki şâir de bundan sonra, Tacdin’in aceleyle eve gitmesini ve karısı Siti ile konuşmasını anlatır. Ahmed-i Hânî, Tacdin’in evine hışımla girmesini tasvir eder. A.Fâik’te bu tasvir yoktur. Tacdin’in eşiyle konuşmasında, Ahmed-i Hânî, ilk sözü Siti’ye söyletir ve hâlinin ne olduğunu ve telaşının sebebini sordurur. A.Fâik ise, önce Tacdin’i konuşturur ve fedakarlık, evden-barktan ve maldan geçme zamanı olduğunu; Ahmed-i Hânî ise bunu Siti’nin konuşmasından sonra söyletir. Bu iki eserin bu olaydaki farklılığı, Ahmed-i Hânî’nin, Tacdin evini yakarken çocuklarının da yangında yanmasına hiç temas etmemesi; A. Fâik’in ise, fedakârlıklarının büyüklüğünü göstermek üzere çocuklarını da yangında

bırakmaları konusunda Sîti ile Tacdin'in tartışmasıdır. Ayrıca A.Fâik yangını söndürmeye Bey'in de gittiğini; yangın esnasında Mem'in de yangın yerine gittiğini söyler. Ahmed-i Hânî'de böyle bir izah yoktur.

Her iki mesnevinin de bu kısmında ortak bir beyit vardır. Bu da. Mem'in Zin'e saraya gitmesini söylediği beyittir. Bu beyit Ahmed-i Hânî'de şöyledir.

Ra be tu here herem-sarâye
Da ez bı çim ağır u nidâye

"Kalk sen harem sarayına git, ben de ateşe ve feryada gideyim" (s. 309-310)

Aynı beyit A.Faik'te şöyledir:

Kalk sen yürü harem sarâya
Ben hem gidem âteş ü nidâya

(s.110)

Ahmed-i Hânî ile A.Fâik'in metinlerinde yangın kısmının mukayesesi de göstermiştir ki, metin halkasının işlenişi birbirine yakın gibi görünüyorsa da bazı farklılıklar vardır. Örnek olmak üzere her iki eserden, ilgili bölümü buraya aktarıyoruz.

Ahmed-i Hânî eserinde Mem'i kurtarmak için halkın dikkatini başka yere çekmek amacıyla Tacdin'in kendi evini yakmasını şöyle anlatır:

Tacdin fıkıh ku bezme bûse
Pır zewq u sefa u eyş u nûşe

Mem zede bı xusse u melâle
Çu balve u go "Bira ! Çı hâle?"

Emmâ bı işâret u mîemmâ
Pırsi, u Meme bı remz u îmâ,

Deste xwe di huçıka ebâye
Keşâ ü ecâyibek numâye

Ditin du kezi jı miske tâtâr
Mânende du ser bı muhri şehmâr

Gerdâyı di paxıla Meme 'da,
Mem mâyi di heybet u xemeda

Zâni ku qewi xırâbe ehwâl
Ra bu bı lez,u bezi u çu mâl

Nâgeh bı xezeb ku çu jı derda
Zâni Sıtiye dıgel xeber da

Goti: Te çı hale ey Tehemtın!
Tacil-ı çıye kiye te dijmin?"

Gor:"Ra be Sıti! Ku mın derenge
Iro me dıgel ve mâle cenge

Tıfle xwe xılas bı çıt mâl
Mâl bo mın.u ha jıbo te mendâl

Sermâyeye umre zendegâni
Yâni Mem u Zin bı dılgırâni

Mâyine di werteya belâye
Mın qesde ku ez bı kim ruhâye

Xel ve d'kujît âgire bı ave
 Ez de ve kujîm bı âğır ave"
 Mâla xwe jî renge qewme Zerdeşt
 Da âğır u gaziye xwe râheşt
 Âğır ku di gırte xan u mânân
 Wi gırte bi gazi-yu fixânân
 Eqwam u qebal u eşâr
 Bılcımla bezine defe âğır
 Âgâh-ı ku bun emir u xılmân
 Xali kırın ew sera ü divân
 Ew jî ku bezine we heware
 Wi mittehemî we göte yâre:
 "Tacdin-i te di çı.reng edâ kır?
 Musa lı me behre xem zıwâ kır
 Ra be tu here herem-serâya
 Da ez bı çim âğır u nidâyê"
 Zin ra bu u çuye xelweta xas
 Tacdin-ı ne ma ne cıl.ne palas
 Esbâb u tecemmîl u define
 Emlâk u cewâhır u xezine
 Bılcımla d'reya bırâyê sotın
 Lew navi bi genci tete gotın

"Tacdin baktı ki meclis karışiktır, çok zevkli, safalı, eğlenceli ve içkilidir. Memo fazlasıyla kederli ve üzgündür, Ona doğru gitti ve dedi ki: "Kardeş, ne haldir?" Fakat işaret ve muammayla sordu, Memo da işaret ve imayla, elini abanın yeninden çekti ve ona acayip bir şey gösterdi: Tacdin, tatar miskininden iki saç örgüsü gördü; iki boncuklu yılan başı gibiydiler. Büzülmüştü Memo'nun koynunda, Memo kalmış heybet ve gam içinde. Tacdin, durumun çok fena olduğunu anladı. Kalktı çabucak ve koşarak eve yollandı. Aniden hışımla kapıdan içeri girince, Siti durumunu anladı ve kendisiyle konuştu. Dedi ki: "Halin nedir senin, ey kahraman! Nedir telaşın, kimdir sana düşman?" Dedi ki: "Kalk Siti! Geç oldu benim için, bugün bu evle savaşım var benim. Çocuğunu kurtar, ev gidecektir, Ev benim olsun, al sana çocuk. Hayatımın, ömrümün sermayesi, Yani Memo ile Zin, ağır bir durumda, Belanın bataklığında kalmışlar, benim amacım onları kurtarmaktır. Başkası ateşi suyla öldürür." Ben ise ateşle suyu öldüreceğim. Sonra, Zerdüşt kavmi gibi evini, ateşe verdi ve yükseltti feryadını. Ateş evini sarınca, o da feryada ve figana başladı. Kabileler, aşiretler ve herkes, hep birlikte ateşi söndürmeye koştular. Bey ve hizmetçiler de haberdar olunca, boşalttılar o sarayı ve de bahçeyi. Onlar da o feryada koşunca, o sanık şöyle dedi yare: "Gördün mü, Tacdin nasıl defetti? Musa, önümüzde gam denizini kuruttu. Kalk sen harem sarayına git, ben de ateşe ve feryada gideyim." Kalkıp özel dairesine gitti Zin, kalmadı ne bir elbisesi, ne de bir kilimi. Tacdin'in elbiseleri, güzellikleri, hazineleri, mülkü, mücevherleri ve defineleri, hep kardeşinin uğrunda yaktı. Bunun içindir ki adı iyi söylenir" (s.308;313)

Gene, Tacdin'in kendi evini yakarak halkın dikkatini başka yere çekmesini, Ahmet Fâik şu beyitlerde dile getirir:

Tacdin Mem'i gördü çünkü gamdan

Mem yanına azm edüp o demden.
Remz ile su'âl edüp bu hâli
Âyâ ne bu gussanın me'âli
Mem çekti zuhûra ol abâdan
Setr olduğu hırka vü kabâdan
Dü zülûfleri misâl-i su'bân
Oldu zîr-i libâstan nümâyân
Çün bildi bu râzı ol yegâne
Sür'at ile kıldı azm-i hâne
Çün erdi eve diyüp Sitti'ye
Olrâh-ı fenâda râsitiye
Eyitti Sitti'ye ki imdi ey cân
Etsem gerekem bu mâli tâlân
Terk idiserem bu hânümânı
Simden geru neylerem bu cânı
Sitti ana eyitti ey nûr-dîdem
Noldu sana kande erdi şol gam
Bildir bana kim nedür bu uslûb
Şol işte nola merdûd u matlûb
Tacdin gine kıldı lutfu tekrâr
Durma, Sitti sen, bu tıflı kurtar
Divan-ı Emir içinde Zin Mem
İğlal ile pây bağılu pür-gam
Ben idiserem bu beyti ihrâk
Ol fitneden olsun anlar itlâk
Sitti ki işitti şol kelâmı
Bildir ki nedir bunun merâmı
Tacdin'e cevâb edüp ki ey yâr
Gel eyle sadâkatin sen izhâr.
Meşhûr olasan bu halka ey cân
Ta haşre kadar denülsün ol şân
Ol râha fedâ bu tıfl u hâne
Yansun o da nâm ola cihâna
Güş etmedi Tacdin aldı tıflı
Sittiyle çıkıp sarâya kıflı
Âteşle urunca kıldı efgân
Eytti medet ey aşır-i Bohtan.
Feryâd u figâna kıldı âgâz
Heybetle düşürdü şehre âvâz.
Ta erdi emîre nâle vü dâd
Eytti ne durursuz eylen imdâd
Halk eytti kim ey emîr-i âdil

Sizlerle olur bu şugul hâsıl
 Siz anda olsun ki cümle aşret
 Şol işte kıla hücûm u gayret
 Makbûl-ı Emîr olup bu tedbir
 Kalkup yola azm edüp cihângîr
 Beg etti çünkü râha azmi
 Hevetledi nasdan o bezmi.
 Mem gördü o bezmi çünkü hâlî
 Mecnûn gibi oldu lâ'ubâlî.
 Eytti Zin'e ey nücûm-i eflâk
 Tacdin bizi gamden etti bi-bâk.
 Kalk sen yürü hem harem-sarâyâ
 Ben hem gidem âteş ü nidâyâ.
 Zin salınıp etti râha azmi
 Hicr-i Mem'e zulmet etti bezmi.

(s. 108-113)

Bir diğer metin mukayesesini de, Mem ile Mecnun'un mecazi/beşeri aşk merhalesinden geçip ilâhî aşka ulaşmalarına anlatan kısımda yapalım.

Ahmed-i Hânî, affedilen Mem'e, bu haberin ulaştırılıp Bey'in kendisini çağırıldığını söylendiğinde, beylik ve vezirliğin mecazi olduğunu; bunların hepsinin bir hayal oyunu olup boş ve fani, sonuçsuz ölüme mahkum şeyler olduğunu söyler ve kendisinin beylerbeyinin (Allah)huzuruna çıktığını; onun fakirlerin de hükümdarların da hükümdarı olduğunu, diğer kudretleriyle beraber zikreder. İşte bu kudret sahibi Allah, onları görülmeyen âlemde evlendirip ebedileştirmiştir. Bu yüzden bu dünyanın kavuşma nimetinden yüz çevirmiştir. Onların düğünü cennet bahçesinde meleklerle yapılacaktır. Mem bu sözlerinden sonra ölür. Ahmed-i Hânî, bu istiğna ve ilahi aşka geçiş sahnesini şu beyitlerle dile getirir.

Ev mir u wezirîya mecâzî
 Ev şu'bede u xıyâlebâzî
 Bircımlle betâl u be beqâne
 Be âqıbetın, hemî fenâne
 Mire ku mırın hebit, ne mire
 Ma'zûlî hebit, ewî esire
 Em çune nuzure Mire mirân
 Wi hâkime hakîm u feqirân
 Şâhinşehe mir u pâdişâhân
 Bexşendeye tuhmeta gunâhân
 E çe kiri neynıka cemâle
 Tira xwe numa bı zılf u xâle
 Fânose beden kiri mitellâ
 Teda ji merâ kiri tecellâ
 Ew Mire hekime Zılcelâl'e
 Be ezl ü texeyyır ü zewâle

Tezwic-i kırın di âlema xeyb
Te'bîd-1 kırın b1 emre lareyb
Bâkûre u bâxe izz u hazîn
Sed şıkr-1 ku bikr ü serfirâzîn
Hâşâ ku di ve serâye tâni
Be cennete Edne cawidânî
Heywân sıfete em b1 kin zınâye
Behutde di meskene fenâye
Ter-dâmen u ser-nigûn ü merdûd
Sermende b1 cine peşe Ma'bûd
Ma'bûd-1 jıbo me hor u xılmân
Tezyîn kirine di bâxe Rıdwân
Ew mıntezırın lı rıhleta me
Fexre di kın ew b1 dawata me
Le cennete âşıqân cudâye
Mi'âde lıqâye kibriyâye
Alitire ew j1 baxe Rıdwân
Na kuncine wi çu hor u xılınân
Hevi di kın em ewi j1 Ma'bûd
Nının me b1 xeyre wi çu meqsûd
Gava ewi kır temenni âxır
Dergâh-1 ve bu lı ber wi hâzır
Teyre ku qefes lı ber ve bûyî
Ew renge fin, weki ne bûyî
Deste xwe j1 gayde gıl kısândın
Çenged-1 dile xwe ra weşândın
Şehbâz-1 j1 qeyde merkeza ferş
Perwâz-1 kır u gihişte Zil'erş

"Bu mecazi beylik ve vezirlik, bu sihir ve hayal oyunları" hepsi boş ve fânidi; sonuçsuz ve ölüme mahkumdur. Ölümlü olan bey, bey değildir, azledilebilen bey esirdir. Biz beyler beyinin huzuruna çıktık; o fakirlerin de, hükümdarların da hükümdarıdır. O beylerin ve padişahların şehinşâhidir. Günah ve töhmetleri de bağışlayan odur. O padişah ki güzelliğın aynasını yaratmıştır, Okunu zülûfle ve benle göstermiştir. Beden fenerini yaldızlamıştır. Ve onda bize görünmüştür. O hikmet ve kudret sahibi bir beydir, Azledilmez, değişmez ve zevalsizdir. Bizi görünmeyen âlemde evlendirdi, Şüphe götürmeyen âlemde bizi ebedileştirdi. Biz azizlik ve naz bahçesinin turfandalarıyız. Yüzlerce şükür ki bekâr ve bakireyiz, alımız açıktır. Hâşâ ki bu fânî sarayda, ebedi Adn cennetine girmeden önce, hayvanlar gibi zina edelim biz, beyhude yere bu fani meskende. Ve eteği kırılmış olarak, başı eğik ve merdut olarak, Ve utanarak Allanın huzuruna gidelim. Allah bizim için hurileri ve cennet çocuklarını, Allah bizim için hurileri ve cennet çocuklarını, Cennet bahçesinde süslemiştir. Onlar göç etmemizi bekliyorlar, Bizim düğünümüzle övünüyorlar. Fakat âşıkların cenneti ayrıdır, Allah'ı görmenin yeridir. O, cennet bahçesinden daha yüksektir, Giremez oraya hiçbir huri ve cennet çocuğu. Biz onu diliyoruz Allah'tan, Çünkü ondan başka hiçbir maksadımız yoktur.

Mem, son dileğini dileyince, derhal önünde kapı açıldı. önünde kafes açılan kuş, öyle uçuverdi ki, sanki hiç yokmuş. Ellerini toprak zincirinden çekti. Gönlünün kanatlarını çırpı. şahin gibi yer merkezinin zincirinden, uçarak gidip Allah'a kavuştu” (s.410-415)

Ahmed-i Hânî'nin oldukça uzun tuttuğu bu sahneyi A.Faik daha kısa anlatır. A.Faik, eserinde Mem'in Bey'in affı karşısında mecazi aşk ve âleme geçişi konusuna temas etmez; sadece, onun hapsedildiğinde yüreğini sonsuz bir acının kapladığını, bunun üzerine mecâzî âlemden ümidini kesip yokluk âlemini tercih ettiğini ve devamlı Allah'ı zikrederek vakit geçirdiğini şöyle söyler:

Çâh içre ki Mem olundu mahbûs
Ümmid-i gönülden oldu me'yûs.

Kesti çü mecâzîden ümîdin
Mahv etti fenâ yolunda gönün.

Zikr-i Hak ile müdâvim oldu
Merhabâ dile mukâvim oldu

Cândan oluben o râha âzim
Tavf-i gönüle olup mu'âzım.

Söz muhtasar u kâsır u güftâr.
Doğruldu yola o tîz-reftâr.

Maksûda yetip tavâf kıldı
Kendin biliben avâf kıldı.

Şem-i dili yaktı nûr-ı Gaffâr
Kalmadı gönülde havf-ı Kahhâr

Pervâne-i cân görüp şuâ'î
Çizginmek için ol oldu sâ'î.

Bir bakmaya geldi şem' çün cân
Nefs anı görünce etti efgân. (s. 166-169)

Mecnun'un Leyla'dan ve mecaz âleminde istigması ise, çölde Leyla ile karşılaşmalarından sonradır. Mecnun, Leyla'yı, Leyla da Mecnun'u tanıyamaz. Birbirlerine özelliklerini belirten şiirler okurlar. Fakat Mecnun, mecaz âleminde hakikat âlemine ve ilâhî aşka ulaşmıştır. Çünkü ona insanoğlu, vahşi hayvanları layık görmüştü. Fakat Mecnun aslında hayvanlarla değil meleklerle berâberdi. O, yılarca, tabiatın kucağında olgunlaşmış ve çokluk (mecâzî âlem, kesret âlemi) acısından kurtulmuş, dünya dertlerini terk etmişti; bedeni nur ile dolup gösterişten uzaklaşmış, iç temizliğini elde edip mecâzdan hakikate ermişti. Görünüşe itibar etmiyordu, dünya nakşında muradı.bunu yapan nakkâş (Allah) idi.

Fuzûlî, bu ve buna benzer özellikleri mesnevi şeklinde ifade ettikten sonra, doğan gerilimi ve duygu yükünü daha iyi ifade etmek üzere, Mecnun'a bir gazel söyleterek metin halkasını tamamlar. Fuzûlî, Mecnun'un istigna ve ilâhî aşka geçişini şöyle ifade eder:

Çün nefret-i şerr-nesl-i Âdem
Kıldı ana vahşeti müselleme

Her vahşî tutanda bir ferîşte
Yâr oldu ol Âdemî-şirîşte

Zâhirde refiki vahş ile tayr
Bâtında melâ'ik ile hem-seyr

Kılmışdı Kemâl-i i'tidâli
Kesret eleminden anı hâlî
Çekmezdi cihânda ol cihân-gerd
Endîşe-i germ ü gussa-ı serd
Bilmişdi cihânın i'tibârın
Yok yerine saymış idi varın
Olmuşdu vücûd-ı pâki pür nûr
Alâyiş-i ekl ü şûrbden dûr
Tahsîl kılup safâ-yı sîret
Görmüşdü mecâzdan hakikat.
A'yâna yog idi i'timâdı
Nakkâş idi nakşdan murâdı
Mevzûn idi tab'-ı nükte-dânı
Her nüktede vâkıf-ı ma'ânî
Âvâzı idi besi mülâyim
Üslûbu dürüst usûlü kâ'im
Tahrîr ile her çekende âvâz
Kuşlara tutardı râh pervâz
Gâhi gazel ü gehi kasîde
İnşâ kılup ol sistem-resîde
Sûz ile okurdu gâh u bi-gâh
Bir nice azîz anınla hem-râh
Yazarlar idi temâm-ı şi'rin
Okurlar idi müdâm şi'rin
Biz cihân ma'mûresin ma'nîde vîrân bilmişüz
Âkıbet gencin bu vîrân içre pinhân bilmişüz
Ger özün dâna bilür taklîd ile sûret-perest
Âlem-i tahkîkda biz anı nâ-dân bilmişüz
Bî-haberler şerbet-i râhat bilirler bâdeyi
Biz hakîm-i vaktiz anı dökmüşüz kan bilmişüz
Bilmişüz kim mülk-i âlem kimseye kılmaz vefâ
Ol zamandan kim anı mülk-i Süleymân bilmişüz
Ayru bilmişsin Fuzûlî mescidi mey-hânedan
Sehv imiş ol kim seni biz ehl-i irfân bilmişüz (s.371-374)

SONUÇ

Mem u Zin mesnevileri, yapı, konu, tür, şekil, dil ve üslup itibariyle klâsik mesnevi geleneğinde, çift kahramanlı aşk hikâyeleri başlığı altında mütalâa edilmesi gereken eserlerdir. Konusunu eski bir Mem-i Alan halk hikâyesinden alan bu eserler vak'alarında ve mekân unsurlarında gerçekçi anlayışların ağır bastığı birer mesnevidirler. Ahmed-i Hânî'nin eseri ile A.Faik'in eserinin yazılış tarihleri arasında 35 yıllık bir fark vardır. A.Faik'in eserinin baş tarafları elimizde olmadığı için, Ahmed-i Hânî'den ve eserinden haberdar olup olmadığını anlamak zordur. A.Faik, eğer A.Hânî'nin eserini biliyorsa, sebep-i telif kısmında zikretmiş

olabilir.

A.Faik'in eserinin, Ahmed-i Hânî'den tercüme olup olmadığı konusunda yapılan incelemede, bir kaç beytin dışında benzerlik görülmemiştir. A.Faik'in eserinin hacmi Ahmed-i Hânî'nin eserinin yarısı kadardır. Ancak, A.Faik bazı metin halkalarında, olayı, Ahmed-i Hânî'den daha uzun tutmuştur.

Mem u Zin ile Leyli vü Mecnun mesnevisinin yazılmaları, zaman olarak her ne kadar 150-200 yıllık bir farklılık gösteriyorsa da, her iki mesnevi de, genel yapı olarak birbirlerine benzerler. Bunda, klâsik mesnevi türünün geleneksel özelliğinin ve bireysel edebiyatın örnek alıcı tavrının birleştirici rolü görülmektedir.

Fuzûlî'nin eserinde, vak'anın akışı içinde, kahramanların hâlet-i ruhiyesine münasip yoğun anlatımlı gazeller vardır. Aynı durum A.Faik'in eseri için de geçerlidir, Ahmed-i Hani, bu tür bir anlatıma baş vurmaz.

Leyli vü Mecnun, göçebe aşiret/kabile geleneği toplum yapısını aksettirir. Mem u Zin de, aşiret/kabile sosyal yapılanmasına dayanmaktadır. Ancak Mem u Zin, şehre yerleşmiş bir sosyal dokunun izlerini taşır.

Mem u Zin'de, Tacdin ile Sıti ve Mem ile Zin'in ilişkileri şeklinde iki önemli olay vardır, Leyli vü Mecnun'da gerilim sadece Leyla ile Mecnun arasındadır.

Her iki mesnevide de, erkek kahramanlar, hikâyenin sonunda ilâhî aşka kavuşurlar.

Gerek Leyli vü Mecnun'da ve gerekse Mem u Zin'de sevgililer bu dünyada birbirlerine kavuşmadan ölürlür. Fakat Mem u Zin'de ilk ölen, erkek kahramandır. Leyla vü Mecnun'da ise kadın kahraman önce ölür.

Bütün farklılıklarına veya ortak özelliklerine göre bir değerlendirme yapıldığında, klâsik tahkiye geleneğinin ferdî edebiyatta oluşan temelleri açısından, üç mesnevinin de aynı sosyo-kültürel ortamı ve anlayışı aksettirdiğini söylemek mümkündür.

KAYNAKÇA

- AÇIKGÖZ, Nâmık, "Leyla ile Mecnun Mesnevisinin Yapısı", *Milli Kültür*, Ankara, sayı: 59, Aralık 1987, s. 39-43.
- AÇIKGÖZ, Nâmık, "Ahmed-i Hânî'nin Mem u Zin Adlı Mesnevisi ve Klasik Edebiyattaki Yeri", *Türk Dünyası Araştırmaları*, İstanbul, Ağustos 1990, sayı: 67, s. 127-138.
- AÇIKGÖZ, Nâmık, "Mem-i Alan Üzerine Bir Deneme", *Türk Dünyası Araştırmaları*, sayı: 82. İstanbul, Şubat 1993, s. 209-216.
- AHMET Faik, *Mem O Zin* (haz.: Sırrı Dadaşbilge), İstanbul 1969.
- Ahmed-i Hânî, *Mem u Zin*, (haz.: M. Emin Bozarıslan), (İkinci baskı) İstanbul 1969.
- Fuzûlî, *Leyli vü Mecnun*, (haz.: Hüseyin Ayan), İstanbul 1981.